

קידושין וקניינים: ממבט האמוראים

שילה פליישמן

פתיחה

בדברים הבאים נדון בסדרת מימרות של רבא המובאת במסכת קידושין דפים ו,ב - ז,ב, ובהערותיהם של רב פפא ורב אשי על דבריו. ראשית, נסקור את שתי סדרות המימרות של רבא ללא הדין האמוראי עליהן (למעט עניין אחד בו רבא דן בעצמו), ולאחר שננסה להבין מהם העקרונות העומדים בבסיסם נעבור לדון בהערות השונות של רב אשי. הרעיון העומד בבסיס הדברים נוגע לכך שאמנם ניתן ללמוד כל מימרה של רבא באופן עצמאי ולהעמיק בה ובפרטיה, אולם הסתכלות רחבה וכללית יותר יכולה לתת נקודת מבט שונה, ולהוביל להבנה שונה של הסוגיות. מטבע הדברים, קריאה כללית כזו נוטה לפעמים להכללות יותר ולעיגול פינות, אולם נשתדל להימנע מכך.

הסוגיה הקודמת לדברי רבא עוסקת בעניין האמירה בקידושין, ולאחריה מובאים דברי אביי כי 'המקדש במלווה אינה מקודשת, בהנאת מלווה - מקודשת'. החלק הראשון של דברי רבא פותח בכך שמתנה על מנת להחזיר¹ איננה מועילה למכר, לקידושין ולפדיון הבן, אולם היא כן מועילה לעניין נתינת תרומה. בדברים אלו הגמרא דנה ורב אשי מתרץ את קושייתה. לאחר עניין זה, רבא עוסק בשלוש נתינות קידושין מיוחדות המבוססות על דיני ערב ועבד כנעני: [א] 'תן מנה לפלוני ואקדש אני לך' - מקודשת, כשם שערב משעבד עצמו למרות שהוא עצמו אינו מקבל דבר. [ב] 'הילך מנה והתקדשי לפלוני' - מקודשת, כשם שעבד כנעני קונה את עצמו למרות שהוא עצמו לא החסיר מממונו. [ג] 'תן מנה לפלוני ואקדש אני לו' - מקודשת, משילוב של דין ערב ודין עבד כנעני. לאחר שלושת המימרות הללו, רבא מסתפק לגבי המקרה בו האישה אומרת 'הילך מנה ואקדש אני לך'. רבא עצמו אינו פושט את ספקו, ומרזוטרא בשם רב פפא ורב אשי דנים בעניין זה. לאחר הדין, מובאים דברי רבא כי 'וכן לעניין ממונא', והגמרא דנה בצורך במימרה זו.

החלק השני של דברי רבא עוסקת בשאלת קידושין לחצאים, על אופניה וצדדיה השונים. ראשית, רבא אומר שכאשר האיש אומר 'התקדשי לי לחציי' - האישה מקודשת, אולם

¹ כמובן שביטוי זה שייך רק במתנה ממש, אך לצורך הנוחות נשתמש בו גם לתיאור קניין דומה מכר וקידושין, ובלשונו של רבא: 'הילך מנה על מנת שתחזירה לי'.

ש ע ר י ם

כאשר הוא אומר 'חציין מקודשת לי' - היא אינה מקודשת. אביי מקשה ושואל מה ההבדל בין חצי איש לחצי אישה, ורבא עונה שאישה לא ראויה לשניים ואילו האיש כן, ולכן כאשר אומר 'התקדשי לחציין' ניתן לפרש זאת כ'אם ארצה להתחתן עם אחרת - אוכל'. לאחר מכן הגמרא שואלת מדוע שלא תפשוט הקדושה בכל האישה, ודנה בעניין זה.

לאחר הדיון במימרה זו, הגמרא מביאה סדרת איבעיות של רבא בעניין קידושין לחצאים (וכאמור לעיל, ייתכן ששאלות אלו אינן קשורות בהכרח לדבריו לעיל), כאשר האיש מקדש את האישה בשני חצאים, באופנים שונים: חציין בחצי פרוטה וחציין בחצי פרוטה, בפרוטה, היום ולמחר, ושני חציין בפרוטה. בכל השאלות למעט האחרונה, הגמרא מתלבטת האם 'פסקה למילתיה' או ש'מונה והולך הוא'. בנוגע לשאלה האחרונה, הגמרא מתלבטת האם אלו וודאי נחשבים קידושין בפעם אחת, או שאין קידושין לחצאים כלל. לאחר סדרה זו, הגמרא מביאה איבעיא של רבא, במקרה בו אב של שני בנים אומר לאב של שתי בנות 'שתי בנותיך לשני בני פרוטה', וההתלבטות היא האם הולכים אחר הנותן והמקבל ושם יש שווה פרוטה, או שהולכים אחר כל איש ואישה ושם אין שווה פרוטה. לאחר מכן מובאות עוד שתי איבעיות של רב פפא ורב אשי, בהן נדון לקמן.

חידושי של רבא

קידושין כקניין

בשלב זה נדון בחלקו הראשון של רבא. ניתן לראות כי אחד המאפיינים המאפשרים את חידושי של רבא, הוא ההשוואה בין קידושין לבין שאר הקניינים. בעניין המתנה על מנת להחזיר רבא משווה את דינו של הקידושין למכר ולפדיון הבן, ואומר שבשלושתם מתנה שכזו לא תועיל. גם בשאלת נתינת וקבלת הקידושין ניתן לדון באופן שבו רבא דן רק אם מניחים שניתן להשוות בין דין ערב ודין שחרור עבד כנעני. מעניין לשים לב שעולם הקניינים שרבא דן בו איננו אחיד וסגור, אלא מכיל רכיבים מעולמות שונים: מקח וממכר, פדיון, הלוואה ועבדים. הוכחה נוספת לעניין זה היא אמירתו של רבא המובאת בסוף החלק הראשון, 'וכן לעניין ממונא'. לרבא חשוב להדגיש כי חידושי בקידושין אינם נוגעים

שערים

לקידושין בלבד, אלא לכל סוג של קניין.² נראה שהבחינה של קידושין לאור עניינים אלו, מאפיינת את הקידושין באופי קנייני מובהק.

אמנם, יש לסייג ולומר כי רבא בעצמו אינו חושב שהקידושין הם קניין בלבד, ונראה שגם לדעתו יש בהם עניינים המיוחדים להם. סייג זה ניתן לראות בהתלבטותו של רבא בסוף סדרת המימרות הראשונה בשאלת 'הילך מנה ואקדש אני לך': ייתכן שבמכר רגיל מעשה שכזה יועיל, אולם לגבי קידושין זהו כבר היפוך מסוים של מעשה הקידושין הרגיל, ולכן אולי לא יועיל. סיוג נוסף ניתן אולי לראות בדבריו של רבא בענין קידושין לחצאים, בכך שישנן הגבלות מסוימות על הקניין בקידושין, אולם לא בטוח שעניין זה שונה בין קידושין ובין שאר הקניינים.

מהו מעשה הקניין?

נראה שבדבריו של רבא טמון חידוש משמעותי נוסף. בהשוואה בין דין ערב ודין עבד כנעני לקידושין, רבא למעשה מפרק את מושג הקניין המוכר לנו. ניתן להגדיר מעשה קניין כמעשה בו החפץ הנקנה עובר באופן ממשי מידו של המוכר לידו של הקונה, וברגע זה החפץ יצא מרשות המוכר לרשות הקונה. אולם נראה שרבא חולק על הסבר פשטני זה. בשלושת המימרות הללו, רבא מציג מבט חדש על הקניין. בהשוואה בין דין ערב לקידושין, רבא מבטל את הצורך בכך שהמוכר (=האישה) יקבל משהו בתמורה למכירתו. בהשוואה בין דין עבד כנעני לקידושין, רבא מבטל את הצורך בכך שהקונה (=האישה) יחסר מממונו בכדי לזכות בדבר הנקנה. ובכדי לסתום את הגולל על רעיון הקידושין הרגיל, רבא מוסיף ואומר שאף כאשר משלבים את שני הדינים הללו יחד הם אינם מבטלים זה את זה, אלא ניתן לעשות קניין (ומכר) כאשר הן המוכר אינו מקבל דבר בתמורה למכירתו והן הקונה אינו נותן דבר בתמורה לקניינו, אלא די בכך שהכסף עובר בין אדם לאדם בהקשר של קניין זה.

יוצא לפי תפיסה זו, שמעשה הקניין, שבקידושין מאפשר אותם, הוא למעשה מעין הכרזה בעולם, אמירה בקול גדול כי נעשה כאן מכר. על ידי הכרזה זו, על ידי כך שהעברת החפץ מיד ליד איננה נעשית אגב אורחא אלא תוך מעמד שכל מטרתו להנכיח עניין זה, יכולה להתרחש העברת בעלות על חפץ מידי המוכר לידי הקונה. לכן, אין צורך שהקונה ייתן

² עניין נוסף בו רבא עוסק בקידושין וטורח לומר שהדין דומה בידי ממונות נמצא בפרק שני (מגב): 'אמר רבא אמר רב נחמן: אמר לשנים צאו וקדשו לי את האישה, הן-הן שלוחו הן-הן עדי. וכן בגירושין, וכן בידי ממונות'.

שערים

והמוכר יקבל - די בכך שבמקום מסוים עשו מעשה המכריז ומסמל את מעבר הבעלות מאדם לאדם, ודי בכך. בעזרת הסבר זה בדברי רבא, ניתן לחזור לדבריו הראשונים בסוגיה ולבארם. רבא מחלק בין מכר, קידושין ופדיון הבן לבין תרומה: בתרומה מתנה על מנת להחזיר מועילה, ואילו בשלושת העניינים האחרים לא. לפי דברינו, ניתן לומר שכאשר יש צורך של מעבר אמיתי של הבעלות על החפץ, מתנה על להחזיר לא מועילה שכן היא איננה מעשה טוב דיו בכדי להכריז על העברת בעלות. מתנה על מנת להחזיר הוא מעשה סמלי בעלמא, הוא חסר ממשות עצמאית, שכן המתנה לא באמת עוברת מאדם לאדם. לעומת זאת, בעניין תרומה הגמרא מתנסחת ש'יצא ידי נתינה'. משמע, שבתרומה אין צורך להקנות אותה באופן גמור לכהן, אלא די בנתינה מעשית, פיזית, ובכך יוצאים ידי חובה. לכן, נתינה שאין לה משמעות קניינית אמיתית, גם איננה דורשת מעשה המכריז על הקניין באופן רשמי.³

לקמן נדון בדבריו של רבא אשי על מימרה זו של רבא, אך כעת רק נזכיר כי בעקבות סתירה בדברי רבא, רבא אשי טוען שרבא אמר שרק קידושין אינם חלים במתנה על מנת להחזיר, וזאת משום שאין אישה נקנית בחליפין. אם כנים דברינו לגבי פשט דבריו של רבא, הרי שלדעת רבא קניין חליפין כן יועיל באישה, כשם שהוא מועיל בשאר הקניינים. זאת משום שבחליפין החפץ בו עושים את הקניין אכן עובר מרשות לרשות, גם אם בסופו של דבר הוא חוזר לבעליו הראשונים. רעיון זה מתחבר לשאלת קידושין בחופה. בסוגיה לעיל (ה,א), רב הונא מחדש שחופה יכולה לקנות מקל וחומר של שלושת הקניינים המוזכרים במשנה. אחת הקושיות שרבא מקשה עליו, היא שלא ניתן ללמוד מחופה הקונה לאחר קידושין שחופה תקנה אף בלא קידושין.

³ יש לשאול: מדוע לפי סברה זו רבא אומר שמתנה על מנת להחזיר בלולב מועילה? ניתן לתרץ עניין זה בשתי דרכים. האחת, הקלושה, היא שיתכן שלעניין קיום מצווה לא נדרש מעבר בעלות אמיתית. כל מטרות מתנה זו היא לצאת ידי חובת נטילת לולב הנתון ברשותו של הנוטל (וכניסוח הגמרא לעניין תרומה), ולכן ברור שמבחינה קניינית אין משמעות לנתינה זו. השנייה, היא שדין מתנה שונה מדין מכר. במכירה וקנייה דרוש איזה מעשה חיצוני המאשר את הקנייה. לאו דווקא משום שהמוכר והקונה אינם סומכים זה על זה, אלא בכדי שעולם העסקים יוכל להתנהל באופן ראוי על פי כללים קבועים. אולם כאשר אדם נותן מתנה לחברו, הוא איננו זקוק לאשרור חיצוני למעשה זה, שכן המעשה מבוסס על טיב היחסים שבין הנותן והמקבל. בכך, מתחדדת הנקודה שהקניין של רבא איננו 'קניין חברתי', כנהוג לומר, שכן אם כך - גם במתנה היה צורך בהכרזה חברתית על העברת הבעלות.

ש ע ר י ם

ניתן לומר, שתפיסתו של רבא בעניין קידושין ובעניין קניין היא זו שהובילה אותו להתנגד לדבריו של רב הונא, ולטעון את הטענה הנזכרת כלפיו: כיוון שקידושין הם קניין, וקניין משמעותו מעשה המכריז על מעבר בעלות מאדם לאדם, לא ייתכן שחופה תועיל לקידושין. החופה עצמה היא מעשה עמום, הכולל בתוכו מספר מרכיבים המועילים לעניינים שונים, אולם זהו מעשה שאין לו שום מקבילה שהיא בעולם הקניינים; אין כאן כל מעשה מוגדר האומר כי כעת עברה הבעלות מאדם לאדם. בחופה האיש כונס את האישה לתוך ביתו, אך לא נעשה מעשה מסוים המעביר חפץ מאדם לאדם: האישה פשוט עוברת לגור בביתו של האיש. אם רבא אכן חולק על רב הונא ולא רק מקשה עליו, ניתן לדייק דיוק נוסף. הגמרא בתחילת המסכת (ג,א) דנה בשאלה מה ממעט מניין הקניינים המוזכר במשנה. הגמרא עונה כי המשנה ממעטת שחופה לא תועיל לקידושין, ולסוברים שחופה קונה בקידושין המשנה ממעט קניין חליפין. ובחיבור הדברים שלעיל, יוצא שסברת רבא שחופה איננה קונה אך חליפין קונה בקידושין, מובאת בתור רעיון הקושר שני עניינים אלו יחד כבר בתחילת המסכת.⁴

ייחודיות הקידושין

כאמור לעיל, את הסנונית הראשונה של ייחודיות הקידושין ניתן למצוא בהתלבטותו של רבא לגבי המקרה בו האישה אומרת 'הילך מנה ואקדש אני לך'. נראה שמצד הקניין שבקידושין, מעשה זה משמעותי דיו ויכול לעשות קידושין. אולם בסופו של דבר, במעשה זה שהאישה היא זו שכביכול מקדשת את האיש, וראייה כזו של המקרה כבר הפוכה לחלוטין מהנאמר בתורה "כי יקח איש אישה". רבא מתלבט (ואינו מכריע!) האם יש להתייחס לצד הוויזואלי והפשוט של המעשה, וככזה הוא הפוך מהאמור בתורה, או שכיוון שסוף-סוף זהו קניין תקין, הקידושין יועילו גם באופן כזה.

לאחר מכן, רבא עובר לעסוק בעניין אחר: 'התקדשי לי לחצי' - מקודשת. חציך מקודשת לי - אינה מקודשת'. אם נקרא דברים אלו לאור האמור עד כה, ניתן להתלבט האם אמירה זו היא חלק מאותו רצף אמירות לעיל, והיא מסייגת ואומרת שישנם דברים בסיסיים שבלעדיהם הקניין לא יכול להתרחש, או שזוהי אמירה ייחודית לקידושין. ניתן לומר, כי בקניין יש צורך שישנם דברים מסוימים שכאשר קונים אותם יש לקנות את כל הדבר כולו,

⁴ יש לציין, כי כמוכן ניתן להגיד בפשטות שמי שמעט מהמשנה חופה ממעט גם חליפין, והעובדה שהוא ממעט חופה אינה בהכרח אומרת שקניין חליפין יועיל בקידושין.

שערים

ולא ניתן להעביר רק חלק מהבעלות שלו. מנגד, אין בעיה שרק חצי מהקונה יהיה בעליו של החפץ, שהרי עיקר הקניין הוא העברתו מרשות לרשות - איזו רשות שתהיה.

אולם נראה שכיוון הסוגיה שונה.⁵ אביי מקשה על רבא: כשם שכתוב בתורה 'אישה' ולא חצי אישה, כך יש לדרוש 'איש' ולא חצי איש, ומדוע דיניהם שונים? רבא היה יכול לתרץ לאביי שהפסוק הוא לא מקור דבריו, או שזהו עניין שכלל לא ייחודי לקידושין אלא בכך דרך קניין ובכך אין דרך קניין. אולם נראה שרבא מסכים לדרשתו הבסיסית של אביי, אך מציע חילוק: אישה אינה יכול להינשא לשני אנשים, ואילו איש יכול לשאת שתי נשים. משום כך, כאשר הוא אומר 'התקדשי לי לחצי' - אנו מפרשים את לשונו שכוונתו לומר 'רק חצי מקדש אותך, כיוון שייתכן שארצה לשאת עוד אישה'. אולם כאשר הוא אומר לאישה 'חציך מקודשת לי', לא ניתן לפרש את לשונו שכוונתו לומר 'רק חציך מקודש בכדי שאם תרצי תוכלי שעוד אדם יקדש אותך', כיוון שאין אישה מתקדשת לשני אנשים; ומשום כך, יש להבין את כוונתו כפשוט לשונו, שהתכוון לקדש רק את חצייה, והקידושין אכן לא חלים משום 'אישה ולא חצי אישה'.⁶ הרי שלפנינו דין ייחודי נוסף לקניין הקידושין: בשעת הקידושין יש לקדש את כל האישה, ואם התכוון לקדש את חצייה בלבד, הקידושין לא יחולו. נראה שדין זה אינו קיים בשאר הקניינים, שכן העובדה שניתן לעשות שותפות בבעלות מלמדת שקיימת אפשרות שרק חצי מהחפץ יהיה ברשות בעליו.

לאחר מכן, מובאת סדרת איבעיות של רבא, במקרים בהם האיש רוצה לקנות את כל האישה, אך הוא אינו עושה זאת בפעם אחת, אלא בכמה חלקים. נראה שהדין הזה (לפחות בחלקו הראשוני) אינו מתייחס באופן ישיר לדבריו הקודמים של רבא, שהרי כאן אין אנו מפרשים שכוונתו של האיש היא לקנות רק חצי מהאישה, אלא ניתן להניח שהוא רוצה לקנות את כולה, וההתלבטות היא לגבי דרך הפעולה הזו. שלושת המקרים הראשונים הם כאשר מקדש אותה 'חציך בחצי פרוטה וחציך בחצי פרוטה', 'חציך

⁵ פרשנו את הסוגיה כפירוש רש"י. יש לעיין עוד ולהרחיב על היחס שבין דברי רבא הראשונים לבין תשובתו לאביי, וכן על היחס בין אמירה זו ש'חציך מקודשת לי' - אינה מקודשת, לבין סדרת האיבעיות בעמוד הבא. אולם כיוון שעניינו כאן אינו הסוגיה הזו בלבד, אלא סקירת מימרותיו של רבא המובאת בדפים אלו, לא נתעכב ונרחיב בכל ההבנות האפשריות בכל חלק בסוגיה, אלא ננסה לראות האם מתוך מכלול דבריו של רבא ניתן להוציא רעיון מסוים, שעל ידו יהיה ניתן לשוב ולהבין באופן מסוים את הסוגיות.

⁶ לאחר הדיון של אביי ורבא הגמרא דנה בשאלת 'מקודשת לחצאים' מצד התפשטות הקידושין בכל האישה, כמו בהקדשת קרבן. כיוון שזהו דיון מסדר שני בדבריו של רבא, וזהו דיון של סתמא דגמרא ורבא עצמו אינו דובר, לא נעסוק בו בשלב זה.

שערים

בפרוטה וחצייר בפרוטה', ו-'חצייר בפרוטה היום וחצייר בפרוטה למחר'. לגבי שלושתם, התלבטות הגמרא דומה מאוד: האם כאשר האיש אומר כך הוא 'מונה והולך', וכוונתו למעשה לקנות את כל האישה כולה, ולכן אין בעיה בכך שהוא מפרק את מעשה הקידושין לכמה חלקים, או שמא כיוון שהוא אמר 'חצי פרוטה' / 'פרוטה' / 'פרוטה היום' נפסק דיבורו ועניינו, ונחשב כאילו התכוון לקנות חצי אישה ולחזור ולקנות את חצייה השני, ואף אחד מחלקים אלו אינו נחשב. ההתלבטות האחרונה של רבא מוצגת באופן מעט שונה: במקרה בו האיש אומר 'שני חצייר בפרוטה', האם ברור שזהו 'חדא זימנא', כלומר קנייה אחת מלאה ולכן הקידושין יחולו, או ש'אין אישה מתקדשת לחצאין כלל', ולא יהיו קידושין.

לפנינו מבנה דומה לאוסף המימרות הראשון של רבא: בתחילה רבא מציג תפיסה מסוימת, ולאחר מכן מתלבט עד כמה יש לראות אותה כתפיסה מוחלטת ונכונה לגבי כל המקרים, או שיש לסייג ולהגביל אותה. אמנם שתי ההתלבטויות מגיעות מצדדים שונים, אך נראה שעניינם אחד: ייחודיות קניין הקידושין בתוך עולם הקניינים. בתחילה רבא חושב שקיים עולם אחיד, וההתלבטות שם היא לגבי ייחודו של הקידושין במקרה בו המעשה הווזואלי סותר עניין בסיסי בקידושין. כעת, רבא מציג עמדה הפוכה בה הקידושין הם ייחודיים, וההתלבטות היא דווקא לגבי השוואתם לשאר הקניינים. הרי בקניינים רגילים אין בעיה שהקניין ייעשה בכמה פעימות, ובכל פעם אכן חל מעבר בעלות על חלק מסוים. אולם אישה לא ניתנת להעברה בכמה חלקים, ולכן הכרזת הקניין שלה צריך להיעשות בפעם אחת. אמנם, רבא מתלבט מה בדיוק נחשב הכרזת קניין אחידה: האם די בכך שברור שכוונתו לקנות את כל האישה כולה, או שצריך שאף אופי הקניין יהיה של מעשה אחד, וכל עוד הוא מפוצל לחלקים הוא אינו מכריז באופן המיטיבי על הקידושין.

שיאה של התלבטות זו מתבטאת בשאלה הבאה של רבא. רבא שואל: 'שתי בנותיך לשני בני פרוטה - מהו? ההתלבטות היא האם הולכים אחר הנותן והמקבל ואזי יש ממון (קידושין בשווה פרוטה), או שהולכים אחרי הנוגעים בדבר - הבנים והבנות, ואזי אין ממון והקידושין לא יחולו. היה ניתן לחשוב שיש כאן תפיסה שונה מזו העולה מקובץ המימרות הקודם של רבא, שכן פתאום נראה שרבא מדבר על הנותן ועל המקבל, והם תופסים מקום משמעותי בשאלת התרחשות הקניין. אולם נראה שתפיסות אלו דווקא עולות בקנה אחד, וההתלבטות היא למעשה בעניין ייחודיות הקניין בקידושי אישה. מצד אחד, בקניין רגיל די לנו בהכרזה ובהצהרה על עצם העברת הבעלות, ובכך נעשה הקניין. מהצד

שערים

הזה, הרי שדי בכך שהאבות של הבנים והבנות הכריזו על הקידושין, וכיוון שהכרזה זו הייתה בשווה פרוטה, הרי שכל התנאים התקיימו והקידושין יכולים לחול. אולם מצד שני, כפי שכבר ראינו - קידושי אישה יכולים להיות שונים: או כיוון שמדובר בקניין אדם, או שעצם הקידושין הם מעשה שונה מקניין רגיל, וכן הסברים על זו הדרך. לכן מצד זה, ייתכן שנצטרך שתהיה פרוטה לכל זוג בפני עצמו; לא די שבהכרזת הקידושין, שהיא הכרזת קניין פרומלית, תהיה פרוטה, אלא כיוון שקידושין הם קניין בעל אופי אישי ושונה, יש צורך שלכל זוג תהיה פרוטה.

אם נסכם את דברי רבא בקצרה, הרי שאמירותיו של רבא נוגעות לשני עניינים: קובץ המימרות הראשון עוסק בהצגת הקניין כמעשה המכריז על עצם העברת הבעלות, ולא כמעשה שהוא עצמו העברת הבעלות מיד ליד. המימרה השנייה עוסקת בייחודו של קניין הקידושין, והדבר מתבטא בכך שלא ניתן שתהיה בעלות על חצי אישה בלבד. לאחר כל אחד מהם, מגיעה איבעיא או סדרת איבעיות בהן רבא מציג את הצד השני: לאחד הקובץ הראשון את ייחודיות הקידושין, ולאחר הקובץ השני את המכנה המשותף שבין עולם הקידושין לעולם הקניין.⁷

יש לציין, כי חידושו של רבא מגיעים לאחר שהגמרא מביא את התוספתא ושאר המקורות העוסקים באמירה בקידושין (ה,ב-ו,א). באופן בסיסי, האמירה בקידושין היא כנראה דבר המיוחד רק לקידושין, ולא מצינו בקניינים אחרים שהם דורשים אמירה (או הקשר ברור, כגון 'עסקי גיטה וקידושיה'). אולם דווקא ייחודיות זו היא שמאפשרת את חידושו המפליגים של רבא, שהרי ללא אמירה לא ניתן לקשר בין העברת חפץ מיד ליד בין שני אנשים לבין קידושו של אחר את אשתו. האמירה, הדורשת הבהרה של המעשה (או שהיא עניין העומד בפני עצמו), היא המאפשרת לרבא לפרק את מעשה הקניין בכלל ובקידושין בפרט, ולקשר בין מעשה שבאופן בסיסי לא נראה קשור לקידושין ולהפוך אותו למאפשר אותם.

⁷ כמובן ששאלת היחס בין עולם הקניינים לעולם הקידושין היא שאלה שניתן להכניס למקומות רבים. הפער בין שני העולמות מצוי כבר בעצם מציאותה של משנה א' העוסקת בקידושין בתוך הקובץ המשנאי העוסק בקניינים, וכן בסוגיות הגמרא בתחילת המסכת העוסקות ביחס בין פתיחתו של פרק א' לפתיחתו של פרק ב'.

המהפכה של רב אשי

דברי רב אשי מובאים בשלושה מקומות שונים בסוגייתנו. אם נבחן את הערותיו של רב אשי לדברי רבא, נוכל לראות כי תפיסתו של רב אשי שונה משל רבא, אולם דרך לשונות ומסגרות דומות רב אשי מנסה לקרב בין הדעות ולהציג שתפיסתו שלו ושל רבא אינן כה רחוקות כפי שהיה ניתן לחשוב. דבריו הראשונים של רב אשי הם בעניין מתנה על מנת להחזיר. לאחר שרבא אומר שהיא אינה מועילה למכר, קידושין ופדיון הבן, אחת הקושיות שהגמרא מקשה עליו היא שבעניין נטילת לולב רבא סובר שניתן לתת אותו במתנה על מנת להחזיר, ובשעה שהמקבל נוטל את הלולב הוא נחשב כבעליו ויוצא ידי חובה. בעקבות סתירה זו, רב אשי מנסח מחדש את דבריו של רבא: בכל הקניינים מתנה על מנת להחזיר מועילה, למעט קידושי אישה, וזאת משום שאין אישה נקנית בחליפין.⁸ כבר ניתן לראות שבניגוד לרבא שייחד את התרומה משאר הקניינים והנתינות, רב אשי מייחד דווקא את הקידושין. בנוסף, לרב אשי אין בעיה עם קניין של מתנה על מנת להחזיר, וניתן להסביר שעצם מעבר החפץ מבעלות אדם אחד לבעלות אדם אחר יכול לקנות, גם אם אנו יודעים שבעוד כך וכך זמן החפץ יחזור לבעליו הראשונים.

בביאור טעמו של רב אשי, 'לפי שאין אישה נקנית בחליפין', נחלקו רש"י ותוספות, ומחלוקתם היא למעשה המשך של מחלוקתם בדף ג,א-ב. הגמרא שם אומרת שלסוברים שחופה קונה, המשנה ממעטת במניינה קידושין בחליפין, ומסבירה זאת בכך שניתן לעשות חליפין גם בפחות משווה פרוטה, ובפחות משווה פרוטה אישה לא מקנה את עצמה. רש"י (ד"ה לא מקניא נפשה) מסביר שאישה לא מקנה את עצמה, כיוון ש'גנאי הוא לה'. דבריו של רש"י אינם ברורים כל צרכם, והרמב"ן (ד"ה למעוטי חליפין) הסביר אותם על פי דברי רב אשי בסוגייתנו: כיוון שבחליפין אין כוונה להשאיר את הסודר בו נעשה הקניין בידי הקונה אותו, הרי שחליפין דומים למתנה על מנת להחזיר. ובמתנה על מנת להחזיר האישה אינה נקנית, כיוון שהקניין באישה נקבע על פי ההנאה שהיא מקבלת בסופו של דבר, והיא איננה יכולה להיקנות ב'קניין שעה' בלבד (ועיין עוד ברשב"א, ד"ה

⁸ אמנם, רב אשי מקבל חיזוק לדבריו מרב הונא מר בריה דרב נחמיה, שאומר שכך אומרים אף משמו של רבא עצמו. ואף על פי כן, כיוון שדבריו של רבא מנוסחים בגמרא בתור מימרה עצמאית ואילו חזרתו בו מובאת רק כסיוע לדברי רב אשי, העדפנו לבחון את מכלול דבריו של רבא בעזרת הנוסח הראשון ולא הנוסח השני. כמובן, ניתן להציע שכבר רבא בעצמו החל להרהר בעניין חידושי המפליגים, ובענייני מסוימים החליט לחזור בו.

שערים

וג"ל דמעיקרא). לפי דברים אלו, העבודה שמתנה על מנת להחזיר איננה מועילה בקידושין היא הסיבה לכך שחליפין לא יועילו, שכן סוג הקניין בו האישה איננה מקבלת דבר אינו יכול להועיל בקידושין. ואכן, גם מדברי רש"י בסוגייתנו (ד"ה אלא אמר רב אשי) נראה שקיימת השוואה גמורה בין שני העניינים הללו, וזו גם הסיבה לכך שהם אינם מועילים: והאי לחליפין דמי כקנין סודר, דאינו אלא אוחז בה ומחזירו'.

תוספות הסבירו אחרת כבר את הגמרא לעיל (ד"ה ואשה). הסברו של רבינו תם לכך שחליפין אינם מועילים בקידושין הוא שכיוון שניתן לעשות חליפין אפילו בפחות משווה פרוטה, הם אינם נכללים בדין 'כסף' האמור במשנה החייב להיות שווה פרוטה. כלומר, אין בעיה באופן קניין החליפין, אלא הם אינם מועילים משום שהגדרתם שונה מהגדרת 'כסף'. את הסבר דברי רב אשי (ד"ה לבר מאישה) בסוגייתנו הם פותחים בקביעה: לא ניתן לומר שהסיבה לכך שחליפין אינם מועילים היא משום שהם חוזרים לבעלים, שכן מצינו שהקונה את הסודר בקניין חליפין, זוכה בו לגמרי, וממילא אין קשר ענייני בין מתנה על מנת להחזיר לבין חליפין. לדידם, מדאורייתא אישה אכן נקנית במתנה על מנת להחזיר, אולם משום שבנוהג שבעולם מחזירים את הסודר בו נעשו החליפין לבעליו המקוריים, חכמים גזרו על מתנה על מנת להחזיר מפני שהיא נראית (מבחינה ויזואלית) כחליפין, ויבואו לטעות ולהתיר אף קניין חליפין. יוצא שעיקר הבעייתיות היא בקניין החליפין, ומתנה על מנת להחזיר היא רק גזרה שלא יתירו חליפין.

ניתן להבין בעזרת ביאורי הראשונים שתי הבנות בסיסיות ביחסו של רב אשי לרבא. על פי רש"י, נראה כי רב אשי הוא היפוכו של רבא, כפי שהצגנו לעיל. לפי רב אשי קניין שהוא לגיטימי בשאר הקניינים, אולם בקניין אישה הוא לא יועיל, כיוון שדרך הפעולה שלו בעייתית בקניין אישה - 'גנאי הוא לה'. אישה איננה יכולה להיקנות בקניין שמחזירים אותו לבעליו המקוריים. זאת לעומת תפיסתו של רבא, שכל עניינו של הקניין הוא להכריז על עצם העברת הבעלות, וכיוון שכך אין זה מעניינו מה קורה לאחר הקניין עם החפץ אתו עשו את הקניין. וכיוון שמעשה החליפין טוב דיו בשאר הקניינים כמעשה הכרזה, כיוון שהרמת הסודר באמת קונים אותו, הוא יועיל אף בקידושין. אולם לפי תוספות, נראה שרב אשי פחות קיצוני. הסיבה שחליפין עצמם לא מועילים, היא רק משום שלא רובו בקניין 'כסף', אך לא משום שדרך הפעולה שלהם בעייתיים. והסיבה שמתנה על מנת להחזיר אינה מועילה בקידושין, היא רק מפני הדמיון הויזואלי לחליפין - אך גם הם לא בעייתיים

שערים

בפני עצמם. כלומר, הדרישות בקידושי אישה אינם שונים מכפי שחשבנו עד כה, אלא כיוון שמדובר בנושא משמעותי קיימים בו חששות נוספות, ובעקבות כך חכמים גזרו.

דבריו השניים של רב אשי, נוגעים לאיבעיא של רבא במקרה בו האישה אומרת 'הילך מנה ואקדש אני לך'. לאחר שמר זוטרא בשם רב פפא פושט את ההתלבטות ופוסק שגם במקרה זה מקודשת, שואל רב אשי: לפי דבריך יוצא שנכסים שיש להם אחריות נקנים עם נכסים שאין להם אחריות, ואילו אנו שנינו אחרת. כלומר, רב אשי מבין שכאשר האישה קונה את המנה הוא מצליח לקנות בעזרתו אף את האישה. אולם לפי הסברנו לעיל, רבא כלל לא התכוון לכך! כל המבנה החדש שבנה רבא נוצר בכדי לומר שאין קשר פנימי בין מעשה ההכרזה על הקניין לבין העברת הבעלות, אלא ניתן שאלו יהיו שני מעשים שונים; וכעת רב אשי בשאלתו רואה בדברי רבא את אופן הקניין הרגיל: קניית האישה על ידי משיכת המעות. תשובתו של מר זוטרא מעידה שגם הוא הבין את רבא בשונה מדברינו לעיל, אך גם מעט שונה מרב אשי. מר זוטרא עונה שמדובר כאן באדם חשוב, ובאותה הנאה השווה פרוטה שהיא נהנית לתת לו מתנה, היא נקנית לו.⁹ יוצא שגם בהערה זו של רב אשי, הוא מתנגד לתפיסת הקניין כפי שרבא הציג אותה, ומעדיף את הקניין הרגיל, בו כאשר אדם מושך דבר מסוים הוא יכול לקנות אותו דברים נוספים.

הערתו השלישית של רב אשי מגיעה לאחר שאלתו של רבא בעניין 'שתי בנותיך לשני בניי'. לאחר שרבא מתלבט האם הולכים בהכרזה אחר הנותן והמקבל או שבקידושין הולכים אחר האיש והאישה, רב פפא מציג שאלה נוספת, שנראית דומה מאוד: כאשר הקונה אומר 'בתך ופרתך בפרוטה' - האם יש לפרש שהבת תקנה בחצי פרוטה והפרה בחצי פרוטה, והקידושין לא יחולו, או שהבת בפרוטה והפרה תקנה במשיכה. לאחר מכן,

⁹ דברים אלו מזכירים את דברי אביי שהובאו לפני רבא: 'המקדש במלווה - אינה מקודשת, בהנאת מלווה - מקודשת'. אביי מחדש דבר מעניין: ניתן לקדש אף בהנאה בלבד, איזשהו מתן סמלי ללא ממשות לאישה. אביי הוקדם לרבא מפני שלאחר שאביי פירק את הצורך במתנה ממשית-פיזית, רבא מפרק את עצם עולם הקניין המוכר לנו. מר זוטרא מנסה למתן את חידושיו המפליגים של רבא, ו'מחזיר' אותו חזרה לחידושיו של אביי. בהנחה שמר זוטרא ורב אשי נמצאים בעולם קרוב יחסית, ודבריהם נסמכים על חידושיו של אביי, יוצא דבר מעניין: אביי הוא שתירץ את הקושיות על רב הונא שאפשר לקדש בעזרת חופה (הב), ואם כן, לשיטתו יש למעט מהמשנה את קניין החליפין ולא את החופה - בדיוק ההיפך מהשתלשלות הדברים לפי רבא. וכיוון שבפלפולים עסקינו, ניתן לומר שגם בחופה ישנה הנאה, שהרי וודאי שהאישה נהנית מכך שבעלה מכניס אותה לביתו, וממילא דווקא הסוברים שהנאה יכולה להועיל לקידושין (ונראה שדווקא לקידושין ולא לקניינים אחרים), הם אלו שסיברו שחופה קונה.

ש ע ר י ם

גם רב אשי מציג שאלה דומה: כאשר הקונה אומר 'בתך וקרקעך בפרוטה' - האם מפרשים שהבת תקנה בחצי פרוטה והקרקע בחצי פרוטה, או שהכוונה היא שהבת תקנה בפרוטה והקרקע בחזקה.

נשים לב, כי שאלותיהם של רב פפא ורב אשי שונות לגמרי מזו של רבא. אמנם הן מנוסחות באופן דומה וגם המקרים נראים לכאורה דומים, אך למעשה בעוד שאלתו של רבא הייתה בעניין הגדרת הקידושין, רב פפא ורב אשי שואלים על כוונתו של הקונה. על פי דבריו עד כה, נוכל להעריך שהתשובה לשאלת רבא הייתה פשוטה לרב אשי: קידושי אישה הוא עניין ייחודי, ולא ניתן לומר שהדרישה שהקניין יהיה בפרוטה היא דרישה שבין 'קונה ומוכר', אלא זהו עניין אישי של הקידושין. לכן, רב אשי מנסה להציג צדדים אחרים של השאלה הזו, אך כיוון שבמקרה שרבא הביא הם לא ממש נמצאים, נדרשים רב פפא ורב אשי למצוא מקרים אחרים שדומים לזה של רבא.

הרי שלפנינו מקום נוסף בו רב אשי מנסה לצמצם ולמזער את חידושו של רבא. ניתן לסכם את רב אשי, ולטעון שכפי שכתבנו לעיל הוא חולק על רבא בשני עניינים: ראשית, הוא תופס את הקניין בתפיסה הרגילה והפשוטה שלו: העברת הבעלות על החפץ נעשית בעת העברתו מיד המוכר ליד הקונה. אין בכך עניין של הכרזה או הצהרה על איזה קניין, אלא פשוט העברתו מאדם לאדם. שנית, רב אשי תופס שהקידושין אינם נכללים בעולם הקניינים הרגיל, וייתכן שהדבר קשור לאופי האנושי והאישי שקיים בקידושין.

ניתן למצוא הדים נוספים לתפיסה הזו של רב אשי כשהגמרא מביאה את הספרי העוסק במקורות לדרכי הקניין בקידושין (ד,ב). המדרש רוצה ללמוד מאמה העברייא ומיבמה שכשם שהן נקנות בכסף ובביאה, כך תוכל גם האישה להקנות בכסף ובביאה. המדרש לא דוחה את הלימודים הללו, ועדיין מסביר שהמקור לקניינים אלו הוא בלימוד מהפסוקים. לאחר המדרש, רב אשי מסביר כי 'מעיקרא דדינא פירכא', כלומר: אין מקום להשוות בין היבמה והאמה העברייא לאישה, משום שכל אחת מהן נמצאת במצב ייחודי לה. כלומר, מעבר לייחודיות של קידושין ביחס לשאר הקניינים הרגילים, קניין האישה מתייחד אף בתוך עולם הקניין האנושי. לא ניתן ללמוד ולהקיש מעניין לעניין, כיוון שכל קניין מטרתו ועניינו שונים, ולכן יש ללמוד על כל עולם באופן נפרד.¹⁰

¹⁰ ואחר כל זאת, ראיתי דברים דומים המבוררים בצורה מוצלחת ביותר בשיעורו של הרב דוד ביגמן: 'מ"אני אבחר בך" עד "את בי תבחר" - קווי מתאר להתפתחות הקידושין בספרות חז"ל'.